

KUTATÁS

SZOVÁK KORNÉL

A KÖZÉPKORI MAGYAR MŰVÉSZET TÖRTÉNETÉNEK HAZAI ÍROTT FORRÁSAI

A művészet történetének tárgyi forrásai gyakran keltezetlenek és rendszerint értelmezésre szorulnak. A tárgyak korhoz kötéséhez és interpretációjához nélkülözhetetlen segédeszközt jelentenek az írásbeliség korunkra maradt dokumentumai. Emellett a gyors pusztulási vagy vándorlási folyamatnak kitett emléanyag egykori hazai meglétét nemritkán pusztán írott források igazolják. A középkor tipikus kútfőit két csoportra szokás osztani: a hivatali írásbeliség emlékeire és a szépirodalmi jellegtől sem mentes elbeszélő forrásokra, esetünkben ezekhez járul a feliratos emlékek csoportja. Míg a történeti forrásanyag feldolgozásának álta-

lános módszere a forráskritika, a tetemes számban korunkra maradt oklevelek értelmezéséhez a diplomatika, a krónikák és legendák pontos megértéséhez a filológia és irodalomtörténet, végezetül a feliratok feldolgozásához az epigráfika segédanyagai nyújtanak fontos támaszt. A szövegek mindhárom területen a szókincs bázisán alapulnak, kutathatóságuknak a feltétele a lexika antik vagy Karoling-kori előzményekhez viszonyított jelentésváltozásainak, valamint volumenének ismerete. Ez utóbbi esetben a speciális középkori latin szótárak lehetnek segítségünkre.¹

I. A MAGYAR KÖZÉPKOR ÁLTALÁNOS FORRÁSHELYZETE

A történeti kép részletessége nagyban függ a forrásviszonyoktól, azaz a korunkra maradt forrásanyag terjedelmétől és műfaji színvágától. E tekintetben a magyar történetírás hagyományosan szomorú helyzetképet vázol fel: a tatár (1241–1242) és török (1526–1688), majd szovjet (1944–1945, 1956) dúlta országban az írott dokumentumok gyors, gyakran céltudatos pusztításnak voltak kitéve, így a fennmaradt szövegek csak elenyésző részét képezik a valaha keletkezett egésznek, 1919-et követően ennek egy része is külföldre került. Boldogabb sorsú, ám nagyjából azonos területnagyságú és jelentőségű nyugati országokéhoz képest eszerint a magyarországi forrásanyag az egész középkoron keresztül túlnyomórészt latin nyelvű maradt, volumene rendkívül korlátozott, egész műfajok hiányoznak belőle, s az eseményeket rendszerint csak egy (hivatalos) nézőpontból mutatja be.² A köz-

ismerten számos műfajban alkotó humanista irodalom pl. a középkor végi Magyar Királyságban jóformán a költészetre, (diplomáciai) levélre és a szónoki (követi) beszédre korlátozódott, csaknem teljességgel hiányoznak a drámai és értekező műfajok.³ Ilyen módon a történeti megismerés keretei szűkre szabottak, a megrajzolható tabló messze nem tud olyan részletes lenni, mint nyugatabbra fekvő országok esetében, de a Magyar Királyság határaitól keletre fekvő országokéhoz mérten természetesen értékelhető és összefüggő. Nagy előny is rejlik korlátozott mivoltában: a források mennyisége módot ad ti. a történeti kérdések emberi értelemben vett teljesség igényével történő feldolgozására.⁴ A magyar történet első két évszázadának fennmaradt emlékei csak részben támasztják alá a fenti értékelést: hazánk az ún. írásreakció időszakában kapcsolódott be a keresztény népek

közösségébe, ennél fogva a történelem pusztítását szerencsésen elkerülő intézmények (pl. a pannonhalmi bencés monostor) levéltárai sem őriznek több dokumentumot a korszakból, mint a korabeli országos átlag.⁵ A későbbi forráspusztulás területileg aránytalan volt, a királyság központi területei teljességgel áldozatul estek neki, míg az 1919 után utódállamokhoz került országrészek (pl. felvidéki városok) levéltáraiban jóformán nem esett kár. Az Árpád-kor (895–1301) történetéről két, alapvetően azonos tradícióra támaszkodó krónika-család (1358) és számos dinasztikus legenda (1083–1276) ad számot, előbbi folyamatos kiegészítései révén

a középkor végére historiográfiai szintézissé terebélyesedett (1488), majd teljes egészében átkerült a humanista történetírásba (Antonio Bonfini), s végül ebből vált nemzeti nyelvű történetírássá (Heltai Gáspár [1550 k.]). Az okleveles források száma korban előrehaladva fokozatosan növekvő tendenciát mutat: az 1000–1200 közötti időből hozzávetőleg 150 szöveg, 1200–1301 közöttől már 10 000 dokumentum, 1301–1526 közöttől pedig kb. 300 000 darab oklevél áll rendelkezésre, melyeknek jelentős része publikált, de csak kéziratban rendelkezésre álló része is korszerű eszközökkel kutatható.⁶

II. A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET SZÖVEGES FORRÁSAI

A művészet és a tárgyi kultúra középkori emléke anyaga különösen közel áll egymáshoz, ennél fogva a létrejöttüket megvilágító források köre is tág.⁷ A műtárgy, ill. műalkotás létrejöttének szellemi hátteret, továbbá földrajzi, gazdasági, társadalmi és települési keretet biztosító világ írott történeti forrásai számos apró vonatkozást tartalmaznak a művészet történetének ábrázolásához. A széles értelemben vett középkori művészet egykorú külső körülményeire a fentiek közül szinte bármilyen írott kútfő tartalmazhat fontos forrásadatokat. Jellemző azonban, hogy az alkotás technikai és oktatási hátteréről alig rendelkezünk ismeretekkel, az értekezés mint műfaj majdnem teljességgel hiányzik a repertóriumból. Ez tételelesen igaz a korai századokra, a hiányérzeten némiképp enyhít a reneszánsz és a humanizmus kora. Ebből a korszakból ugyanis – ha ugyan nem is eredeti munkák alakjában, de – kéziratok és fordítások formájában korunkra maradtak az elméleti érdeklődés és felkészültség dokumentumai. Hunyadi Mátyás (1458–1490) uralkodói könyvtárában, a *Bibliotheca Corvinianá*ban megvoltak Vitruvius (Kr. e. I. sz.) antik és Leon Battista Alberti (1404–1472) reneszánsz – azaz kortárs – építészeti értekezései, a király megbízásából pedig az 1486 óta Magyarországon tartózkodó Antonio Bonfini (1430 k.–1502) latinra fordította Antonio Averulino (Filarete, 1400 k.–1469) olasz nyelvű építészeti témájú munkáját.⁸ Ugyanakkor nagy számban maradtak adatok a művészek/mesterek személyére, a munkaszervezetre, az elkészült művekre és főképpen azok eszmei-gondolati vagy éppen társadalmi hátterére vonatkozóan. Ezekre az írott forrásadatokra a magyar művészettörténet-írás nagymértékben támaszkodik.⁹

II. A. Szöveggyűjtemények, adattárak

II. A. 1.

Olyan forráskiadvány, ill. -sorozat vagy általános áttekintést nyújtó repertórium jelenleg Magyarországon nem áll rendelkezésre, mely a középkori műalkotások létrejöttére, létezésére, küllemére, értékére, alkotójára és eszmei megalapozottságára vonatkozó forrásszövegeket gyűjtene csokorba. A külföldi mintákhoz¹⁰ igazodva Magyarországon is elsősorban didaktikai célú gyűjtemények születtek (néha újjá), melyek a felsőoktatásban folyó művészettörténet-képzést voltak hivatottak támogatni.¹¹ A hazai egyetemeken és a művelt közönség körében az utóbbi évtizedekben vésszen visszaszorult a latin nyelv ismerete, ill. oktatása, ezért ezek a szöveggyűjtemények kommentárral felszerelt korpuszt nyújtják a legfontosabb írott dokumentumok anyanyelvű fordításainak. Hasonlóképpen ismeretterjesztő szándék vezette azokat, akik különös (politikai) jelentőségű műtárgyak sorát bemutató történeti szövegeket tettek közzé bő magyarázatokkal felszerelt (mű)fordításban.¹²

II. A. 2.

Egyéni kutatói teljesítmények eredményeként ugyanakkor rendelkezésre állnak olyan forráskiadványok, melyek egy-egy hosszabb-rövidebb korszak (pl. a Hunyadi Mátyás-kor [1458–1490])¹³, esetleg egy-egy történelmi régió (pl. Erdély),¹⁴ intézmény (pl. a magyar alapítású pálos szerzetesrend)¹⁵ vagy műhely¹⁶ középkori művészetére vonatkozó

írott források repertóriumát és kivonatos vagy teljes szövegét nyújtják. A műalkotás képiségét szakvakba foglaló szövegek nagy számban találhatók a címeresleveleket felölelő munkákban,¹⁷ feliratos emlékek pedig a gyermekcipőben járó, éppen csak első lépéseit megtett magyar középkori epigráfika gyűjteményeiben¹⁸ és általános történeti és művészettörténeti forráskorpuszokban (pecsétek stb.).

II. B. Tárgyfeliratok

A műtárgy közvetlen tartozékai a tárgyfeliratok. Ezek műfajilag a dedikációtól az olvasót megszólító sír-¹⁹, pecsét-²⁰, harang-²¹, kehely- és keresztelő-medence-feliratokon²² keresztül a címerábrákon és festményeken megjelenő devizákig és feliratszalagokig²³ bezárólag rendkívül széles skálán mozognak, nyelvi stílusuk is a funkció szolgálatában áll. A feliratos emlékek nemritkán szerkesztett bibliai szövegek, formailag a próza és a leoninus hexameter jellemző rájuk, a középkor végén humanista elemek is megjelennek bennük. Esetükben gyakori a feliraton a pontos keltezés feltüntetése, de a töredékesen fennmaradt emlékektől eltekintve is gyakoriak a keltezési problémák. Szigfrid pannonhalmi apát sírköve az oklevelekre jellemző akkurátus napi keltezéssel ellátva dicsőítő formában foglalja össze a főpap pályáját (*Anno Domini MCCC LXV Idus Martii Siefridum abbatem cetum fratrum tumulavit, istud qui claustrum laudabiliter reparavit*),²⁴ míg csak a betűformák epigráfikai besorolása nyújt támpontot azon szerzetesi síremlék korának a meghatározásában, melyet valamikor a 12. században egyszerű téglalapra véstek, s amely veresszerűen szólítja imára az olvasót (*Quid me miraris? Qualis sum ego, talis eris, melius lege 'Pater noster'*).²⁵ A sírkövek tartalma általában tájékoztat a sírban nyugvó halott társadalmi állásáról (különösen érdekes, ha pl. művész volt az illető, mint János királyi festő [+1370]²⁶), elhalálozásának körülményeiről (pl. a török elleni harcban vagy az eretnekek miatt esett el) és számos más körülményről. Rendszerint a dedikációs feliratok is értesítenek a műtárgy készítésének céljáról vagy keletkezésének körülményeiről. E tekintetben rendkívül összetett az ún. Gizella-kereszt üzenete, mely megjelöli a megrendelőt és a funkciót (*Hanc crucem Gisila devota regina ad tumulum matris Gisile donare curavit*), majd leoninusokban értelmezi a votív tárgyat és célját (*Ecce salus vite, per quam mors mortua morte, / unde suae matrisque animae poscendo salutem / hanc regina crucem fabricari Gisila iussit*), végezetül jogi dokumentum módjára szankcionálja is az adományt (*quam si quis demit hinc, damnetur morte*

perenni). Hasonlóképpen megnevezi a megrendelőket – István királyt és feleségét – az ún. koronázási palást, közelebbről megjelöli a darabot (*casula*) és az adomány célintézményét – a székesfehérvári Nagyboldogasszony székesegyházat –, végül az oklevelekre jellemző módon keltezi is a tárgyat. A palást megtervezője azonban nem elégedett meg ennyivel, zengzetes leoninusokban értelmezte is a képi programot (*Lignum curcis, o, spes certa salutis! / Hostibus en Christus prostratis emicat altus ... etc.*), amivel nem kevés vitára adott okot a műértelmezés terén.²⁷ A két utóbbi szöveg nem utolsósorban a hazai latin költészet alaprégét is adja. A román kori esztergomi érseki székesegyház *Porta speciosajának* képét csak márványtöredékek, egy szöveges leírás (1765) és egy 1750 előtt készült olajfestmény őrizték meg az utókor számára. A sokalakos ábrázolás összetett ikonográfiai programjának értelmezéséhez nagyban hozzájárulnak a timpanon alakjainak kezében tartott feliratszalagok. Közülük az egyik, a szemöldökgerenda alatt görnyedő alak a királyt ábrázolja, kezében feliratos szalaggal: *Qui plasmasti me, miserere mei!* A korábbi kutatás a különös görög jövevényszó (*plasma*) alapján forrásként biblikus szövegre gondolt (Jób könyve, Zsoltárok), újabban kiderült azonban, hogy a kis mértékű egyezést mutató ószövetségi szöveghez képest szó szerinti azonosság mutatható ki a *Vitae patrum* címen ismert, 6–7. századi szöveg egyik, *Legenda Aurea*-ba is bekerült legendájának egy részletével, ez utóbbi lehetett a forrása a halotti officium 10. század végére rögzült szöveghelyének, mely végül az idézetet átadhatta az ikonográfiai program kigondolójának. A bibliai forrásszöveg szerkesztett idézetként liturgikus tétel lett, s mint ilyen került a kép feliratszalagjára. Bár a kép keltezetlen, abból, hogy a halotti officiumban a halott szájából hangzanak el a kérdéses szavak, arra lehet következtetni, hogy a szalagot kézben tartó király halála (1196) után került a felirat a timpanon királyalakjának a kezébe.²⁸ A pecsét- és pénzfeliratok is a képi ábrázolás és a funkció magyarázatául kerültek a tárgyra, s ezek sem kevés filológiai problémát vetnek fel. Buda város pecsét-használatának 1292-ből maradt emléke egyik oldalán címerpajzsban háromtornyos várat ábrázol, körülötte a rejtélyes *S[igillum]*. *Hac sub conclavi Pest castri verba seraci* körirat. A szöveg szabályos leoninus hexametert ad, a benne olvasható két szó azonban értelmezésre szorul. A 'conclavis', -is f.' feltehető jelentése a 'kettőspecsét', míg a feltett 'seracus', -a, -um' melléknév az 'erődített', így értelme: *Pest erődített várának szavai [vannak] ezen pecsét alatt*,²⁹ a kikövetkeztetett szóalakok és jelentések azonban egyedi előfordulások (ún. hapaxok). Az V. István király kettőspecsétjén megjelenő invokatív deviza

úgyszintén igen szoros kapcsolatot mutat a pecsét funkciójával: *Corona et crux sit virtus sigilli*. A felirat széles eszmetörténeti háttérrel idéz a töviskoszorú-kép értelmezésével.³⁰ Mátyás király (1458–1490) aranypecsétjén is invokatív jellegű a zsoltár eredetű *Dominus Deus adiutor meus* (Ps. 18,3 és 28,7), ám ez is szerkesztett biblikus szövegnek látszik.³¹ Az első magyar vert pénz – István király koronázási emlékpénze – '*lancea regis*' felirata szintén széles, évszázadokra visszanyúló eszmetörténeti összefüggérendszerrel idéz fel, amikor az ábrázolásán felhőből kinyújtott (= isteni) kézben (*dextera Dei*) tartott zászlós lándzsát a királyi főhatalom szimbólumával azonosítja. Az érem ábrázolása is példa nélküli, de az is páratlanná teszi, hogy a felirata nem a kibocsátót nevezi meg, hanem az éremképet értelmezi.³²

II. C. Okleveles, kormányzati, ügyviteli források – a hivatali írásbeliség emlékei

A hivatali írásbeliség forrásai okleveles és normatív csoportra bonthatók, megkülönböztetésük alapja, hogy amíg az okleveles források rendszerint a fennálló valóságot tükrözik, addig a törvények, céhlevelek, zsinati határozatok és statútumok többnyire egy kívánatos, a jövőben elérendő állapotot rajzolnak meg. Az oklevelek között szokás számon tartani szűkebb értelemben az egy lapon rögzített, jogi-kormányzati tartalmú iratanyagot, tágabban pedig a hivatali és személyes levelezés misszilis dokumentumait, valamint a számadásokat, inventáriumokat stb. A normatív csoport gazdag 11. századi forrásokban, 1000–1116 közötti mai alakjában összesen 6 világi és 4 egyházi cikkelyes törvénykönyv áll a rendelkezésünkre, ezt követően az 1280-as évekig a kollektív kiváltságlevelek (ún. aranybullák) veszik át a cikkelyes törvények szerepét, mely utóbbiak végül az egyházi törvényalkotással együtt rendszeressé válnak a középkor utolsó két évszázadában. Végül a (legátusi, érseki, püspöki) zsinati törvényhozás mellett lassanként megjelennek a testületi (káptalani, szerzetesrendi) statútumok és konstitúciók. A törvénykezési emlékek maguk sem szegények művészettörténeti vonatkozásokban. 1445-ben, amikor a várnai csatában meghalt király sorsáról még bizonyossággal nem értesült bárók országtanácsot rendeltek a kormányzás ügyeinek intézésére, és ennek akaratát kifejezendő tanácsi pecsét vésetéséről intézkedtek, a törvénycikk leírása annak ábrájával keresztet (*signetum crucis*) rendelt, ami mintegy a Magyar Királyság jelvénye (*signetum*). Írásban rögzített monopóliumról is elsőként Zsigmond király 1405-i, ún. városi

törvénykönyvében van szó, ez ugyanis kizárólag az ötvösöknek engedélyezi a fémfinomítás módszereinek és eszközeinek az alkalmazását.³³ A városi statútumok tanúsága szerint a kommunális jogokkal rendelkező települések maguk felügyelték a mesteremberek által előállított termékek minőségére.³⁴ A normatív körbe tartoznak a magyarországi céhes élet emlékei is, melyek az iparcikkek előállításának körülményeit szabályozzák.³⁵ A zsinati határozatok többségükben rendelkeznek a papi habitusról, ami azonban különös előnyük, hogy az oltárfelszerelést nem csak felsorolják, hanem néhány esetben használat közben mutatják be.³⁶ Egy-egy káptalani statútum mellett, hogy részletesen elénk tárja az egyházi társadalom egyik, műpártolásra is elég tehetős rétegének mindennapi életét, a testületi vagyontárgyait is megnevezi (pl. a zágrábi rendelkezések leírják a káptalan tornyát). A zágrábi káptalan statútumai 1334-ből, míg ezek felhasználásával a váradiak 1374-ből maradtak korunkra, de a középkor végére más intézmények (pl. a pozsonyi társaskáptalan, 1520 k.) is rögzítették működési szabályaikat.

A misszilis levelek – különösen is a nem kormányzati-hivatali jellegűek és a familiárisak – műfaja a középkor második felében terjedt el szélesebb körben. A 14. század második felétől már nem volt ritka, hogy nagybirtokosok az uralkodóval, családtagjaikkal vagy jobbagyaikkal latinul leveleztek (pl. Himfi Benedek bán).³⁷ A 15. századtól ilyen misszilisok már származhattak közvetlenül mesteremberektől, lehettek másoknak küldött ajánlólevelek, s csak mellékesen is említhettek műtárgyra vagy mesterre vonatkozó tényeket.³⁸

II. B. 1. Alapítólevelek, szentelési oklevelek, adománylevelek

A korai középkorban műalkotások megrendelői és őrzői legtöbbször az egyházi hierarchia felső rétegéhez tartozó püspöki székesegyházak és magas dotációval rendelkező, királyi alapítású társaskáptalanok és monastorok voltak. A katedrálisok mellett a 11. század végére alakultak ki a székesegyházban szolgáló papságot összefogó káptalanok, s a 12. század végére a közös vagyont formálta őket lassanként testületté. Esetükben alapító aktusról egyáltalán nem, s így alapítólevélről sem beszélhetünk. Annál több joggal kereshetünk ilyet a társaskáptalanok és a monastorok esetében. E tekintetben a kollektív vallási formák kora, azaz a koldulórendek megjelenése előtti időszak érdemel különös figyelmet. A kiváltság-, adomány- és alapítólevelek formailag nem ritkán az alapító sze-

mély végrendeletének formáját öltötték magukra. Ezekből rendszerint azokról a gazdasági erőforrásokról tájékozódhatunk, melyeket az adományozó az újonnan alapított intézmény működési feltételeinek biztosítására szánt, s ugyanez mondható el a kiváltságokról, nem mellesleg értesítéseket olvashatunk az ellenszolgáltatásról is, melynek fejében az adományozó anyagi áldozatokat hozott, azaz az alapított intézmény funkciójáról.³⁹ Ritka és nagy szerencse, ha egy egyházi intézménynek vagy annak helyt adó településnek érintetlenül vagy jelentős károk nélkül korunkra maradt a középkori levéltára, ebben az esetben ugyanis a műalkotásként értelmezhető épületegyüttes és az általa befogadott műtárgyak története is jól dokumentált. A magyarországi székesegyházak közül ilyen az esztergomi érsekség és középkori veszprémi püspökség, valamint székeskáptalanjuk, továbbá a pannonhalmi és garamszentbenedeki apátság, a városok közül pedig többek között Sopron és Pozsony levéltára. Alapítása koránál és feldolgozottságánál fogva az első királyi alapítású bencés apátság kínálkozik szemléletes példaként.

Az államalapító király, Szent István (1000–1038) 1002-ben oklevelet bocsátott ki, melyet a birodalmi kancellária egyik írnoke, Heribert kancellár C jelű *scriptora* írt meg, s melynek a szövegét később – feltehetőleg a 12. század elején – tetemesen kibővítették. Az oklevélkritika megállapította, hogy a bővítés a szöveg egy jól behatárolható részére irányult, így az oklevél szerkezetileg két, egymástól jól elkülöníthető egységre bomlik: az elején és a végén többes szám első személyben szóló, történetileg megbízható és a kettő között egyes szám első személyben beszélő interpolált szövegrészre. Az oklevélben a király világi kormányzati (*immunitas*), egyházi (*exemptio*, Montecassinói kiváltság) és liturgikus kiváltságokat engedett a Szent Márton hegyén megtelepült bencés szerzeteseknek, a bővítések ehhez birtok- és jövedelemadományokat csatoltak. A monostor alapítási körülményeit a történetileg megbízható, tehát az egykor volt eredeti és hiteles diplomából átemelt szövegrész beszéli el. Eszerint István a hatalomra igényt emelő rokonnal vívandó csata előtt a szerzetesek imái révén nyert bátorságot, és megfogadta, hogy ha győz a csatában, adományt tesz a monostor számára. Elmondja azt is, hogy az intézmény létrehozását apja, Géza nagyfejedelem kezdte el (*inceptum*), s hogy a kiváltságok adományozására Anasztáz apát 'egyetértésével' (*consensu*) került sor, továbbá hogy István a szerzetesek körében nyert bátorságot (*confortati*) és imáik révén győzelmet (*laureati*). A latin kifejezések értelmezése számos vitára adott okot, ezek során kiderült, hogy az 'elkezdés' nem azonosítható az

alapítással, az 'egyetértés' nem csak pápai legátus 'beleegyezése' lehet, ill. a 'megerősítés' és 'győzelmi koronázás' nem tekinthető egynek minden további nélkül a felkenéssel és a királyavatással.⁴⁰ A szentmártoni apátság különleges templomának további sorsa is meglehetősen jól dokumentált. A templomépületet korán tűzkár érte, ezért 1137-ben a felújítási munkálatokat követően újra kellett szentelni, majd 1225 előtt a középkor legszélesebb látókörű és legnagyobb öntudattal megáldott bencés apátja, Uros átépítési munkákat végeztetett, s ezt is újraszenteles követte – mindkét esetben az alapító dinasztiájához tartozó uralkodók jelenlétében, akik egyszersmind donációs oklevélbe foglalt adományaikkal támogatták az intézményt.⁴¹

A 11. század végétől az előkelők is utánozták a monostoralapító uralkodókat az *imitatio regni* jegyében, s 1061-től maguk is hoztak létre egyházi intézményeket, melyeknek vezeklési funkciójuk mellett szerep jutott a hatalmi reprezentációban is. A Gutkeled nemzetség egyik tagja, Márton ispán 1142–1146 között alapított a Zala megyei Csátrón bencés monostort, hogy az ottani szerzetesek fiúörökös hiányából kikövetkeztethető bűneiért imádkozzanak. A nagybirtokos szinte teljes vagyonát a később elpusztult intézményre hagyta, s az erről szóló feljegyzést beíratta a szerzeteseknek adományozott Biblia egy üresen maradt helyére. A monostor kegyurai később, a 13. században zálogba vetették és feltehetőleg el is idegenítették a könyvet, az erről szóló írást szintén a műtárgyként is kiemelkedő kötet őrizte meg. A műalkotás és az írás ebben az esetben szoros kapcsolatba kerültek egymással.⁴²

II. B. 2. Egyházi kincsleltárak, vizitációk

A török pusztítást elkerülő egyházi intézmények levéltáraiban maradtak fenn olyan jegyzékek, melyek székesegyházi vagy templomi leltárként vagy kincslajstromként értelmezhetőek, ezek a templomi felszerelés között gyakran könyvjegyzéket is tartalmaznak.⁴³ A székesegyházi jegyzékek rendszerint a sekrestyében tárolt kincsek őrzője, az őrkanonok (*custos*) személyének megváltozásával kapcsolatban jöttek létre, átadás-átvételi eljárások dokumentumainak is tekinthetők. A veszprémi székesegyház kincseiről és könyveiről rövid időn belül három jegyzék is keletkezett: egy röviddel 1429 előtt, majd egy 1429–1437 között, s végül egy 1435-ben, ezek mindegyike a Zsigmond-kori állapotokat tükrözi.⁴⁴ A zágrábi katedrális kincseinek számbavétele a 15. században két alkalommal tör-

tént meg,⁴⁵ a pozsonyi társaskáptalan is legalább két templomleltárt hagyott az utókorra, egyet 1425-ből, egyet pedig 1501-ből.⁴⁶ Egyaránt különös figyelmet érdemelnek azok a jegyzékek, amelyek ma is azonosítható és amelyek csak elkallódott műkincseket sorolnak fel. Ez utóbbiak közül koránál fogva is kiemelkedik a pannonhalmi monostor 1090 körül keletkezett összeírása. A *conscriptió*ra I. (Szent) László király (1077–1095) idején azért került sor, hogy az elődei által adományozott birtokokat és ingatlanokat rögzítsék, a jegyzék éppen azáltal különös, hogy részletezi a templomfelszerelést és felsorolja az ott őrzött könyveket is. Paleográfiai érvek mutatnak arra, hogy az ingatlanokat egy már meglévő királyi oklevélből emelték át a lajstromba, majd ezt egy korábbi írott leltár alapján kiegészítették a templom kincseinek és könyveinek írásba foglalásával. A kincsek között ereklyetartók, kelyhek, füstölők, tömjén- és gyertyatartók, miseruhák, infulák, gyűrűk stb. találhatók, nemritkán megjelölve az anyagot (arany, aranyozott, ezüst, elefántcsont, tűzzománc, kristály) és funkciót (körmeneti), textilek esetében pedig a díszítést (aranyhímzés, aranycsüngők, gyöngyök). A jegyzékben 12 színarany kehelyről olvashatunk, melyek közül három drágakövekkel volt ékes.⁴⁷ A királyi alapítású monostor templomának a középkor végéről is korunkra maradt a leltára, ezt 1517-ben a rendi reform végrehajtója, Tolnai Máté főapát állíttatta össze. A tárgyrendben haladó jegyzék a liturgikus ruhák és tárgyak esetében néhol utal a hiányra vagy a sérülésre (pl. gyűrűkből hiányzó kövek), a miseruhák anyaga és színe mellett részletes leírást ad az ábrázolásról (keresztre feszített Krisztus, Szent Lőrinc képmása stb.) és a dekorációról (aranyvirágok, szegélyeken donátori címer) is. A „régimódon készült, ősrégi kehely” – nem kizárt – azonos lehet a 11. századi jegyzék egyik liturgikus paramentumával. A tárgyak a történelmi viszonyok során elkallódtak vagy ma ismeretlen helyen vannak.⁴⁸ A rajtuk lévő későbbi bejegyzések mutatják, hogy szinte mindegyik jegyzéket a későbbiekben kiegészítették vagy ellenőrzésre felhasználták, ugyanakkor gyorsan avuló jellegüket mutatja, hogy pl. a 11. századi pannonhalmi összeírás későbbi átiratai az ingóságok jegyzékét már rendszerint elhagyták, csak a birtokokat részletezték.

Az egyházkormányzat módja a látogatás (*visitatio canonica*) volt, melynek során a vizitátor vizsgálta a templom anyagi helyzetét, az erről készült leltár fontos forrása a templomi műtárgyaknak, liturgikus eszközöknek. A legnevezetesebb középkori vizitáció az esztergomi székeskáptalané volt, melynek során a kanonokok állították, hogy a templomnak van leltára, ezt Márton alórkanonok (*succustos*) be is mutatta, de a vizitátornak nem volt módja ellenőriz-

ni.⁴⁹ A forrás ugyanakkor részletesen leírja az egyes kanonokok kötelességeit, az ehhez rendelt javadalmat, s ennek során lámpákat, gyertyákat, templomi zászlókat stb. gyakran emleget.⁵⁰ A szerzetesrendek esetében a *visitatio* a rendi fegyelem megerősítésének és a reformnak az eszköze volt. Hírhedt emléke a bencés rendi megújulásnak az 1508. évi látogatás, melynek során két apát a nyugat- és észak-magyarországi monostorokat járta végig, s a tapasztalatait jegyzékben rögzítette. A birtok- és állatállomány feljegyzésén kívül különböző színű (fehér, fekete, zöld, vörös, sáfrány, sárga, bíbor, lila) és különböző anyagú (damaszt, arannyal átszőtt brokát) miseruhákat, dalmatikákat, rézből, ezüsből és színaranyból készült kelyheket, ereklyetartókat, *agnusdeit*, fél életnagyságú ezüst Szent Ákos-szobrot, ezüstkoronákat, mellkereszteket vettek fel a jegyzékbe a vizitátorok. A főpapi jelvények között volt ezüstenyelvű pásztorbot, drágakövekkel ékesített mitra, gyűrűk és mellkeresztek, de a hétköznapi tárgyak között előfordult az óra is, s nem maradhettek el a könyvek sem.⁵¹ Az esztergomi jegyzőkönyv szintűgy későbbi gyakorlati használatra mutat.

II. B. 3. Koronák, címerek, pecsétek

A levéltári dokumentumok mellékesen is tartalmaznak műtörténeti adatokat⁵², részletezve leírják egyes tárgyakat. Az uralkodói adományok indoklása gyakran hivatkozik a megadományozott intézmény kártalanítására. 1222-ben II. András király (1205–1235) a veszprémi káptalant többek között azért kártalanította birtokadományával, mert a Szentföldre indulásakor (1217) a templomi kincstárból magához vette „a boldog emlékeztű Gizella királyné” – I. (Szent) István felesége – „12 márkányi színaranyból készült, drágakövekkel díszített koronáját,” amit a Szentföldön 140 márkáért el is idegenített.⁵³ A pecsétképek leírása sem ritka az oklevelekben, erre leginkább hitelességi vizsgálatok esetén vagy éppen a pecsétkép tudatos megváltoztatásakor szokott sor kerülni. 1440-ben, amikor Mihály kerci apát javadalomról történt lemondását közjegyző hitelesítette, leírta, hogy a resznációs irat egyik pecsétje „annak a lemondást eszközölő Mihály, egykori kerci apátúnak a régi és nagyobb apáti pecsétje volt, a pecsét tojásdad alakú, rajta egy pásztorbottal ábrázolt apát figurája, és az alak alatt egy, két gyertyatartót gyertyákkal magában foglaló (címer)pajzs, a köriratban a betűk így hangoztak: Mihály kerci apátúr pecsétje.” A címerpajzsban (*clipeus*) lévő gyertyák (*candelae*) és Kerc (Kerz) latin neve a pecsétfeliraton (*de Candelis*) rímelték egymással. A második pecsét

a Boldogságos Szűz alakjával a kerci konventé volt, a többinek pedig csak a pecsétulajdonosát írták le.⁵⁴ 1398-ban IX. Bonifác pápa bullája arról számolt be, hogy a kölni ferences nagykáptalan a szlavón rendtartomány nevét dalmátra változtatta, s ezzel együtt a pecsétképet is átformálta: „a szlavón tartomány az említett szerzetesrend szokása szerint a továbbiakban dalmát tartomány névre hallgasson, s az említett szerzetnek azok a perjelei és más szerzetestestvérei, akik eleddig abban a tartományban a szeráfi (ti. Szent Ferenc) pecsétjét vagyis vésetét, illetve képét használták, ezentúl Szent Jeromos pecsétjét, azaz vésetét avagy képét használják, amint arról az ezzel kapcsolatban készült közjegyzői okirat állítólag bővebben beszámol.”⁵⁵ Mindazonáltal a leggyakoribbak a címerkép-leírások lettek, melyek – úgy látszik – önálló terminológia kifejlődését is igényelték,⁵⁶ ami végül találkozott a humanista latinság szókinccsével. Feltehetőleg Antonio Bonfini, a történétíró maga fogalmazta meg annak a címernek a leírását, melyet II. Ulászló (1490–1516) királytól elnyert: „ezen túl a következő címert, azaz nemesi jelvényt engedjük és adjuk öneki, miképpen a kiváltságlevél elején le is van festve: tudniillik felülről kék, alulról pedig arany színű pajzsot, melyben a koronás Fortuna (istenasszony) bíbor ruhában forgandó keréken ül, egyik kezében feliratszalaggal, melyre a 'Kizárólag Istennek' felirat van írva, másikban pedig jogarral, fölötte koronás sisak elöl a címerrel meg egyező (színű), hátulról pedig bíbor, kék és zöld lecsüngő szalagokkal, mely sisak egyszersmind katonai sisak képét mutatja.”⁵⁷ A szavakkal leírt jelkép jelentését 1408-ban, a Sárkány-rend alapítólevelében maga a kibocsátó értelmezte: „tisztá szándékunk és törekvésünk jeléül és jelképéül a körre görbült sárkány jelét vagyis képét, amint farkát nyaka köré tekeri és háta közepén hosszában feje és orra elejétől farka végéig fel van hasítva s a vére vesztése miatt fehér és vértelen hasíték belső széle mentén hosszában elhelyezett vörös keresztet visel, ... a társaság és egyforma diszíték módjára akarjuk felvenni” (*Baranyai B. ford.*). A kiválasztott jelkép magyarázatát az oklevél az arengában kínálja: „Jézus Krisztus, üdvözítőnk és megváltónk ... az életadó kereszt lobogóját dicsőséges szenvedésével megszentelte s ugyanezen legszentebb kereszt ősi ellenségének, a tekergőző sárkánynak, a pokol rosszai atyjának fejét annak a keresztnek erejével hátracsavarta.”⁵⁸

II. B. 4. Becsü, hozomány, végrendelet

A tág értelemben vett műtárgy – ingatlan és ingóság egyaránt – többnyire a középkori birtokforgalom

részét képezte, ennél fogva az utóbbira vonatkozó források rendszerint jelentős művészettörténeti információkat rejtenek.⁵⁹ A dolgok elvi és forgalmi értékét akkoriban becsü alapján állapították meg, a szokásjog írásbeli rögzítésének kezdetétől léteztek becsüjegyzékek. Werbőczy István (1460 k.–1541) magyar szokásjogról összeállított *Hármaskönyve* külön foglalkozott e tekintetben a vár, a monostor, a kolostor és a különböző alkatelemekkel (fa vagy kő, egy vagy két torony, temető stb.) rendelkező templomépület értékével (I,133,6–14), s megkívánta a becsü alkalmával a kőfaragó, kőműves és ácsmeszter közreműködését (I,41).⁶⁰ A nők férjhezmenetelével is alkalom adódott a tulajdonforgalomra, igaz ugyan, a női jogokat rendszerint birtok formájában kötötték le (hitbér). Az Árpád-házi királynék közül csak Meráni Gertrudis (1185–1213) és Habsburg Ágnes (1281–1364) hozományáról maradt adat, de csak az értékről, a tárgyakról nem.⁶¹ Árpád-házi Mária (1257–1323) hagyatéki listájában szerepelnek olyan tárgyak, melyek egykori hozományából származtak.⁶² Ritkán került sor a hozomány felsorolására más esetekben is, ilyenkor természetesen reprezentatív funkciójú ingóságok kerültek a házassági megállapodást rögzítő jegyzékbe. 1476-ban Kompolti Miklós nővérenek hozományát darabra számba vették,⁶³ 1515-ben a Perényi István és Frangepán Isotta házasságát megelőző szerződésben a leendő asszony hitbéréhez részletesen felsorolták hozományát is, ebben az asztali ezüst (10 aranyozott ezüstkupa, 6 ezüstkehely, 12 ezüstantányér, 24 ezüstkánál stb.) mellett női ékszerek (gyöngyökkel és drágakövekkel díszített pártá/főköttő, násfa), bársony, damaszt, atlasz női ruhadarabok (köztük egy velencei aranyszövetből) és ágyneműk szerepeltek.⁶⁴ Az ingó javak és jámbor célú műalkotások leginkább részletező forrása azonban a végrendelet. Miután végrendelkezésre – főképpen ingó javakkal kapcsolatban – a legtöbb társadalmi rétegnek lehetősége volt az uralkodótól,⁶⁵ főpapoktól, papoktól,⁶⁶ valamint a főuraktól kezdve a kis- és középbirtokos nemeseken⁶⁷ és a városi polgárokon⁶⁸ át a jobbágyokig bezárólag,⁶⁹ ez a forrástípus ad a legbővebb tájékoztatást a társadalom és a művészet közvetlen kapcsolatáról.⁷⁰ A végrendeletek már nemcsak felsorolnak iparművészeti alkotásokat, de nemritkán a műtárgyak (táblakép, ötvöstárgyak, miseruhák) megrendeléséről és (külföldi) eredetéről is értesülést nyerünk belőlük, nem is beszélve a viselettörténeti divatokról.⁷¹ János szepesi prépost 1348-i végrendelete a szepeshelyi prépostsági templom helyszínrajzáról tartalmaz értékes adatokat,⁷² de nem ritka az sem, hogy egyházi intézmények első alkalommal végrendeletben tűnnek fel.⁷³

II. B. 5. Inventáriumok, számadáskönyvek, kontraktusok

Az egykor a Magyar Királyság területén létezett archívumok közül feltehetőleg a felvidéki városi levéltárak rejtik a legjelentősebb, művészetre vonatkozó írásos forrásanyagot.⁷⁴ Ezek ugyanis rendszerint sérülés nélkül, eredeti őrzési helyükön érték meg a legújabb kort, a település középkori jelentőségéből és lélekszámából fakadólag ugyanakkor rendkívül nagy számú, műfajilag is színes iratanyagot őriznek, végezetül a bennük említett tárgyak nemritkán összevethetőek a helyben korunkra maradt muzeális darabokkal.⁷⁵ Az erődítések inventáriumai jobbra fegyvereket és használati eszközöket sorolnak fel, a városi, templomi, földesúri és vállalkozási számadáskönyvek azonban betekintést nyújtanak a középkori építkezések és vállalkozások munkaszervezetébe.⁷⁶

II. C. Elbeszélő források, költemények: fikció és valóság

Az elbeszélő jellegű – általában hosszabb lélegzetű, az ábrázolt eseménysor belső (ok-okozati) összefüggéseit is bemutató – szövegek létrejötte rendszerint maga is mecénási tevékenységet feltételez. Különösen is megmutatkozott ez a III. Béla-kori (1172–1196) irodalomban és művészetben: az ekkoriban keletkezett fiktív geszta (P. mester: *Gesta Hungarorum*), a hagiográfikus alkotás (Szent László-legenda) és az 1192-ben szentté avatott László király (1077–1095) fejerekljetartójának eredeti része egyaránt a megbízó uralkodó arc- és jellemvonásait örökítették az utókorra főhőseik ábrázolásában.⁷⁷ Amellett, hogy az elbeszélő irodalom egy-egy korszak eszmetörténetének legfontosabb forráscsoportja, a benne olvasható eseményleírások nemritkán utalnak a szintén szolgáló helyszínek épületeire és tárgyaira. A feldolgozás módszertana tekintetében a szövegek két korszakra és egy külön tematikára bonthatók: a korábbi középkor hagyományosan kolostorinak nevezett latin irodalma tematikában és formavilágban maga is hosszú fejlődést mutat (idesoroljuk a nemzetközi háttérű liturgikus anyagot is), míg a minden tekintetben antik esztétikára orientált humanista literatúra rapid módon szökkent szárba, hogy a végén megjelenjenek a műszemlézés és -gyűjtés első szöveges emlékei.

II. C. 1. Középkori elbeszélő források

A magyarországi középkor két fő cselekményes⁷⁸ műfaja a történeti geszta- és krónikairódom, va-

lamint a szentéletrajz. A történetírás első reprezentatív emléke az ún. Képes Krónika (1358), mely összeállítója kompilatív technikájának köszönhetően – gyakran szó szerint – magába foglalja a 11. század közepéig visszamenőleg a régi (11–12. századi) krónikákat. Ezt a szövegkompozíciót Thuróczy János – szerkezetét megtartva, stilisztikailag kancelláriai stílusban átfogalmazva, majd saját koráig kiegészítve más történeti emlékekkel – beemelte az 1488-ban két kiadásban is kinyomtatott középkor végi szintézisébe, melybe többek között felvette a világi biográfia egyetlen magyarországi szövegemlékét, János küküllei főesperes Nagy Lajos-életrajzát is. Emellett két fiktív geszta (P. mester honfoglalástörténete, 1200 k.; Kézai Simon hun-története, 1282–1285 k.) áll a kutatás rendelkezésére. A hagiográfia többek között az 1083. (Székesfehérvár, Csanád) és 1192. (Várad) évi kanonizációknak hála nagyobb színvilágot mutat: a vitákon kívül maradtak fenn szentté avatási jegyzőkönyvek (Szent Margit, 1276 k.; Kapisztránói Szent János, 1460 k.), egy *translatio* (remete Szent Pál, 1381), *miraculum*-jegyzékek (Hadnagy Bálint, 1507), prédikációgyűjtemények (Pécsi Egyetemi Beszéd, 1300 e.; obszerváns prédikátorok 1500 k.), továbbá az egyházi irodalom körébe sorolható teológiai értekezések és liturgikus források. Utóbbiak kutatása újabban Magyarországon rendkívül megélénkült.

Az államalapító életéről három életrajz is fennmaradt, közülük kettő – az 1083 k. keletkezett ún. Nagyobb- és az 1110 körül íródott Hartvik-féle legenda – bizonyosan az invesztitúra-küzdelmek viharai közepette jött létre, ezek szerzői eszmei propagandacélokat is maguk elé tűztek. A korábbi szöveg látványtól lenyűgözött szerzetes szerzője részletesen leírta főhőse egyik legjelentősebb alapítványát, a székesfehérvári Nagyboldogasszony bazilikát: burjánzóan gazdag dekorációról, a kórus falát díszítő színes metszetekről és tarka márványpadlóról, miseruhák, oltárdíszek, színarany drágaköves táblák kavalkádjáról, a főoltár fölött cibóriumról, a kincstárban kristály, ónix, arany- és ezüstedényekről számolt be, amit Hartvik püspök a kiváltságok, a szervezet és a funkció részletezésével egészített ki, s az egész leírást az *imitatio Aquisgrani* kontextusába helyezte.⁷⁹ A bazilika később alapjait elpusztult, a leírások forrásértéke felbecsülhetetlen. János főesperes nem kevésbé megragadónak írja le Nagy Lajos király (1342–1382) aacheni és mariazeili alapítását, részletezve a liturgikus adományok gazdagságát.⁸⁰ A Képes Krónika ismerteti a ferencesek és Fülöp esztergomi érsek között kialakult vitát IV. Béla (1235–1270) temetkezőhelyét illetően, majd elmondja, hogy miután a ferencesek a holttestet visszaszerezték, azt a Boldogságos Szűz oltára előtt

temették el újra, végezetül közli a sírepigrammát, amit egy későbbi krónikaváltozat egy sorral ki is egészít. A sírlapok ugyan a 18. században még előkerültek, azóta azonban elkallódtak.⁸¹ A krónika-kompozíció ún. Budai-kódexcsaládja egyik kézirata a Képes Krónikát egy fejezettel egészíti ki, mely Telegdi Csanád érsek esztergomi székesegyházi és várépítkezéseit mutatja be.⁸² A fiktív geszták szerzői jobbára képzeletükre voltak utalva – de talán saját koruk viszonyaiból indultak ki – a helyszínek és épületek leírásakor: így járt el Anonymus 1200 táján, amikor Árpád fejedelem csepei „pompás fedelmi épületeit” és az ezeket építő mesterembereket hozta szóba (44. cap.),⁸³ ill. Kézai Simon 1285 körül, midőn Attila nagykirály szállítható sátrának ékességeit leírta (10. cap.).⁸⁴

A liturgikus források a kalendáriumban közölhetnek kronológiai adatokat is: a deáki templom 1228. évi felszentelését pl. a Pray-kódexbe nemcsak bejegyezték, de felsorolták az ereklyéit, utaltak az építészeti szerkezetére és felsorolták az oltárait is.⁸⁵ A processzionális és ordinárius könyvek azonban inkább a liturgikus műtárgyak funkcióját és az azokat befogadó tér szerkezetét világítják meg. 1156-ban Martirius esztergomi érsek az általa alapított oltáron elmondandó misét füstölő, gyertyatartók és más ékességek használatához kötötte.⁸⁶ A Budai Mihály domonkos szerzetes által 1311 körül összeállított *processionale* részletes képet ad a kolostor liturgikus teréről, a szertartásoknál használt eszközökről, többek között elsőként említ térdeplőket (*forma*).⁸⁷ Az esztergomi, egri és szepesi ordináriuskönyvek alapján történt kísérlet a gótikus építészeti megoldások mögött feltételezhető funkciók rekonstrukciójára.⁸⁸

II. C. 2. Humanista források

A humanistákat esztétikai orientációjuk mellett tematikájuk és érdeklődésük különböztette meg az előző korszak alkotóitól. A Zsigmond-kori előzmények után (Pier Paolo Vergerio [1370–1444]) a magyarországi humanizmus alapító atyja Vitéz János (1408 k.–1472) előbb váradi püspök, majd esztergomi érsek volt. Vitéz ugyan csak egy (inkább diplomáciai, mint familiáris) levélkorpuszt hagyott az utókorra, de az első nemzedék majd minden magyar humanistáját ő indította útjára, többek között ő készítette fel a kiváló levélíró uralkodót, Hunyadi Mátyást (1458–1490) és támogatta unokaöccse, a költő Ianus Pannonius (1434–1472) tanulmányait. A második nemzedék idején az uralkodói mecénaturának és a tanulmányi kapcsolatoknak

köszönhetően itáliai alkotók kerültek hazánkba, köztük Petrus Ransanus (1428–1492), Antonio Bonfini (1430 k.–1502) és Galeotto Marzio (1427–1497). A harmadik nemzedék a Jagelló uralkodók idején bontakoztatta ki képességeit (1490–1526). A magyar humanizmus uralkodói támogatásának hátterében többek között a politikai propagandában rejlő lehetőség kiaknázása állt.⁸⁹

Vitéz egyik, IV. Jenő pápához intézett diplomáciai levelében röviden utalt a váradi székesegyház leromlott állapotára, s ennek kapcsán leveleinek összegyűjtője, Ivanich Pál kanonok hosszú jegyzetben számolt be az 1443. évi székesegyházi tűzvészről és a Szent László-fejereklye és tartója csodával határos megmeneküléséről.⁹⁰ Ransanus tájékoztatást adott Magyarország megyéinek ásványkincseiről, kitért többek között Óbuda templomának művészi vonatkozásaira, de azt a fejezetet, melyben a Mátyás által építtetett épületek leírását ígérte, soha nem készítette el.⁹¹ Bonfini széles körű írói és fordítói tevékenysége közepette egy korszerű magyar történet megírására is vállalkozott, ennek különösen utolsó fejezetei bírnak komoly forrásértékkel. Nem utolsósorban Mátyás palotájának, halotti klenódi-umainak és nevezetes könyvtárának leírását köszönhetjük neki.⁹² Ez utóbbinak azonban egy költő állított méltó emléket. A firenzei humanista, Naldo Naldi (1436–1513) Mátyás könyvtárosának, Taddeo Ugolettónak az elmondása alapján Mátyásra írt *panegyricus*ában részletes képet adott a könyvtár épületéről, épületdíszéről, berendezéséről, az ott tárolt könyvekről és ezek elhelyezéséről.⁹³ Költő és képzőművész Ianus Pannonius Mantegnához intézett itáliai elégiájában találkozott igazán: a költő (*poesis*) az ábrázoló művész (*pictura*) *ars poetica*ját fogalmazta meg: „Non adeo similes speculi nos lumina reddunt, / nec certans puro splendida lympho vitro.”⁹⁴

II. C. 3. Műgyűjtés és műszemlélet

A humanista eszmeiség velejárója az antikvitás minden életmegnyilvánulása iránti érdeklődés. Nem csoda, ha az antik emlékekben gazdag Pannoniában korán igény ébredt az ókori romok szemlélésére és értelmezésére, amiben a 13. század fiktív gesztákat író szerzői jártak az élen. 1200 körül P. mester művében Attila hun király, miután a rómaiakat elűzte onnét, uralkodói székhelyét a Duna melletti Felhévizen rendezte be, és „minden antik épületemléket, amit ott talált, felújíttatott,” ezért a helyet később a németek nyelvén Ecilburgu-nak nevezték volna. Később Árpád fejedelem is rátalált ősenek palotájára, ve-

zértársaival együtt csodálták annak maradványait, és ez nem kis örömet okozott nekik.⁹⁵ Kézai Simon 1285 körül egyenesen úgy képzelte, hogy Óbuda a sosem volt ókori Sicambria helyén épült, a hunok és rómaiak közt megvívott csatákat pedig rendszerint antik romok közelébe lokalizálta – ez utóbbiak közül nevezetes a keveaszói Juppiter-oltár említése.⁹⁶ Már Bonfini 1486 körül látott antik pénzvereteket, gemmákat és fogadalmi köveket, ezeket fel is használta a Corvinus-legenda kiformalásához, a kutató és gyűjtő érdeklődés ekkor szökött virágjába. Erdélyben a kutatást a Hunyadi-rokon Geréb László püs-

pök ösztönözte, akinek a titkára, Megyericsei János (1470 k.–1517) több száz feliratot gyűjtött össze és írt le.⁹⁷ 1514-ben indult útnak a Szentföldre a korábbi obszerváns tartományfőnök, Pécsváradi Gábor. Utazása és szentföldi tartózkodása idején végiglátogatta a szent helyeket, azokat részletesen – gyakran méreteiket, egymástól való távolságukat, tájolásukat is rögzítve – leírta és a jegyzeteit egy útleírásba foglalta össze, melyet visszatérte után Bécsben 1520 körül ki is nyomtattatott. Munkájában ugyan a jámbor érdeklődés dominál, a régiség iránti csodálat azonban eltagadhatatlan tőle.⁹⁸

JEGYZETEK

1 A magyarországi latinság alapjaihoz: Huszti József: A Szent István kori latinság. A Szent István Akadémia Értesítője 23. 1938, 7–22. A hazai latin szókincs feldolgozása: Boronkai Iván – Bellus Ibolya – Szovák Kornél (szerk.): Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A Magyarországi Középkori Latinság Szótára. I–VI + Supplementum I. Budapest 1987–2017. A pótkötetben (13–76) megtalálható a középkori magyar történet legfontosabb forráskiadványainak jegyzéke. Az oklevelekben előfordulnak magyar nyelvű szórványszavak is mint tárgymegnevezések, ezekre: Szamota István – Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Lexicon vocabulorum Hungaricorum in diplomatibus aliisque scriptis quae reperiri possunt vetustorum. (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Supplementum ad Lexicon Linguae Hungaricae aevi antiquiori [sic].) Budapest 1902–1906. Az egykori jugoszláviai, valójában horvátországi latinság szótára taxatív felsorolásokat tartalmaz tárgyszócsoportokról: Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae. Vol. II. Redactionis praeses Marko Kostrenčić, membra Veljko Gortan, Zlatko Herkov. Zagrabiae 1978, 1299–1342; különösen is ide vonatkozó: aedificia, arma et vestimenta militum, ecclesiastica, fodinae et metalla, gemmae et res pretiosae, instrumenta, libri, machinae bellicae et earum partes, monetae et res nummaria, musica, opifices et artificia, pelles, scripturae, supellex et aliae res domesticae, textilia, vasa, vestimenta et calceamenta. Kísérlet történt egy korlátozott terjedelmű, magyarországi glosszárium összeállítására: Zsámbéky Mónika: 14–15. századi magyarországi kincsleletek. Művészettörténeti Értesítő 32. 1983, 105–128, 121–122. A magyarországi szótárban figyelmet érdemlő szavak: agnusdei, angulare, argentum, auriculare, aurifrisiator, auritraction, aurum, baltheus, cochlea, coclear, gemma, gemmatus stb.

2 Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Budapest 2001, 1–6. Engel fontos módszertani megjegyzéseket tett az I. Károly-kori (1301–1342) forrásanyaggal kapcsolatban: Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). In: Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest 2003, 320–408, 324–326. (Millenniumi Magyar Történelem, Historikusok)

3 Pajorin Klára: Keresztes hadjáratok és a humanizmus megjelenése Magyarországon. Irodalomtörténeti Közlemények 110. 2006, 3–14, 9.

4 Mályusz Elemér: A magyar medievisztika forráskérdései. Levéltári Közlemények 38. 1967, 3–29. Uő: 1526 előtti okleveleink forrásértéke. Történelmi Szemle 10. 1967, 416–429.

5 Eckhart Ferenc: A diplomatikai kritika és a hazai oklevelés anyag. Történeti Szemle 1. 1912, 557–586, 585.

6 Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009. (<http://archives.hungaricana.hu/hu/charters/>). Kiadások repertórium: Bartoniek Emma: Magyar történeti forráskiadványok. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve I/3b) Budapest 1929. A forráskiadványokról nemzetközi keretbe foglalva ad számot a Repertorium fontium historiae medii aevi I. kötete (Series collectionum, Romae 1962), az egyes szerzőkről és művekről a II–XI. kötetek (A–Z, Romae 1967–2007), melyhez a magyar nemzeti bizottság készítette elő az anyagot.

7 Die Funktion der schriftlichen Quellen in der Sachkulturforchung. Wien 1976. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. Sitzungsberichte, Bd. 304.; Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Bd. 1.)

8 Hajnóczy Gábor: Bonfini Averulínus-fordítása és a budai Vitruvius-kézirat kérdése. Ars Hungarica 20. 1992, 29–34, 30. Mátyus Norbert: Fllarete és Bonfini. Egy humanista építészeti tankönyv Itáliában és Magyarországon. In: Tehné. A szakképzés módszerei az ókorban és a középkorban. Szerk.: Munding Márta, Szovák Kornél, Takács László. Piliscsaba 2018, 345–370. Ezt az általa fogalmazott címereslevél is kiemeli (1492): Tóth László: Analecta Bonfiniana. Turul 47. 1929, 48–61, 49–50.

9 A felhasznált forrásoknak repertórium-szerű felsorolását megtaláljuk a Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I. kötet. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest 1987. (A magyarországi művészet története 2.) terjedelmes apparátusában (771–869). Kovács Éva munkássága (gyűjteményes kötete) rendkívül gazdag tárháza az írott források művészettörténeti interpretációba való bevonásának: Species, modus, ordo. Válogatott tanulmányok. Budapest 1998.

10 Pl. Quellenbuch zur Kunstgeschichte des abend-ländischen Mittelalters. Ausgewählte Texte des vierten bis fünfzehnten Jahrhunderts gesammelt von Julius von Schlosser. Wien 1896.

11 Éber László: Művészettörténeti olvasmányok. Budapest 1909; Marosi Ernő (szerk.): A középkori művészet

világa. Budapest 1969. (Európai Antológia, Középkor); Marosi Ernő (összeállította): A középkori művészet történetének olvasókönyve. Budapest 1997; Hajnóczy Gábor (összeállította): A reneszánsz művészet történetének olvasókönyve I. XV. század. Budapest 2004.

12 A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. Szerk.: Katona Tamás. (Bibliotheca Historica) Budapest 1979.

13 Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában, I. Adattár. Budapest 1966.

14 Balogh Jolán: Varadinum. Várad vára, 2. [Adattár] (Művészettörténeti füzetek 13/2.) Budapest 1982; Balogh Jolán: Az esztergomi Bakócz kápolna. Budapest 1955, 73–110; Entz Géza: Erdély építésze a 11–13. században. Kolozsvár 1994, 67–191; Entz Géza: Erdély építésze a 14–16. században. Kolozsvár 1996, 219–513.

15 Documenta artis Paulinorum 1–3. A magyar rendtartomány monostorai. A kötetek anyagát gyűjtötte: Gyéressy Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta: Hervay Ferenc. Szerk.: Tóth Melinda. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai X, XIII–XIV.) Budapest 1975–1978. Dokumenta (sic) artis Paulinorum. Liber IV. Zusammengestellt von Gyéressy Béla, hrsg. von Stanislaw Swidzinski. (Archivum Ordinis Sancti Pauli Primi Heremita, II. Fontes, Bd. V.) Coesfeld 2006.

16 Verő Mária: Spätmittelalterliche Erntaufbecken in Nordungarn: in der Zips und in Bartfeld. Acta Historiae Artium 43. 2002, 113–190. Függelékben: Quellen zur Geschichte der Bronzegiesser-Werkstatt in Neudorf, 142–146. Középkori ötvösművészeti tárgyakra vonatkozó okleveles adatok gyűjteménye: Zsámbéky Mónika: 14–15. századi magyarországi kincseletek. Művészettörténeti Értesítő 32. 1983, 105–128, 120–121.

17 Áldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei 1200–1868. (A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke, II. Címereslevelek) Budapest 1904. Legújabbban: A Hunyadiak címereslevelei 1447–1489. Szerk. Avar Anton. Budapest 2018.

18 Várady Zoltán: Gótikus minuscule feliratok a Dunántúlon. (IPF Kiskönyvtár 4.) Szekszárd 1999.

19 L. Lővei Pál: Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria. Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához. (Akadémiai doktori értekezés). I–II. Budapest 2009, különösen a 2. fejezet: Az élet könyve – sírjel és sírfelirat, 39–117. (http://real-d.mtak.hu/381/1/Lovei_Pal1.pdf) Mikó Árpád: Stílus és felirat. Kőbe vésett, klasszikus- és korai humanista kapitálissal írott feliratok a Mátyás- és Jagelló-kori Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő 54. 2005, 205–244.

20 A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján. Szerk.: Bodor Imre. Budapest 1984; Takács Imre: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Budapest 1992; Sigilla regum – reges sigillorum. Királyportrék a Magyar Országos Levéltár pecsétgyűjteményéből. Szerk.: Érszegi Géza. (Corpus sigillorum Hungariae mediaevalis 1.) Budapest 2001; Takács Imre: Az Árpád-házi királyok pecsétjei. Budapest 2012.

21 Patay Pál: Corpus campanarum antiquarum Hungariae. Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711

előtt. Budapest 1989; Benkő Elek: Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi. Budapest–Kolozsvár 2002.

22 Verő Mária: Spätmittelalterliche Erntaufbecken in Nordungarn: in der Zips und in Bartfeld. Acta Historiae Artium 43. 2002, 113–190.

23 Ezek, főképpen a donációs feliratok összegyűjtésének hiányára utal: Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 121.

24 Lővei Pál: Szigfrid apát (1355–1365) síremléke. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I–III. Szerk. Takács Imre et al. Pannonhalma 1996, I., 312.

25 Balanyi György: Vallásos élet – iskolák. In: Ősműveltség és középkori kultúra. Szerk. Váczy Péter. (Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. I.) Budapest 1939, 373–429, 386 (fénykép), 628 (értelmezés).

26 Lővei Pál: Posuit hoc monumentum i. m. (19. j.) 80.

27 Kovács Éva: Casula Sancti Stephani Regis. In: Uő: Species, modus, ordo. i. m. (9. j.) 15–56; Uő: Iconismus casulae Sancti Stephani regis (vázlat). Uo. 401–414. Zsoldos Attila: Adalékok a magyar koronázási palást Krisztusábrázolásának esztétikai háttéréhez. Aetas [8.] 1993, 5–13.

28 Földesi Ferenc: Az esztergomi Porta Speciosa egy feliratáról. In: Tér(v)iszonyok és térkép(zet)ek Szerk.: Bíró Csilla és Visy Beatrix. (Bibliotheca Scientiae et Artis 6.) Budapest 2014, 130–136.

29 Kubinyi András: Buda város pecséthasználatainak kialakulása. Tanulmányok Budapest Múltjából 14. 1961, 109–146, 109–116.

30 Kovács Éva: Signum crucis – lignum crucis. A magyar címer kettős keresztjének ábrázolásairól. In: Uő: Species, modus, ordo i. m. (9. j.) 340–351, 344. Már amennyiben hihetünk Kumorovitz olvasatának: Takács Imre: Az Árpád-házi királyok pecsétjei i. m. (20. j.) 130.

31 Érszegi Géza (szerk.): Sigilla regum i. m. (20. j.) 72.

32 Kovács László: A kora Árpád-kor magyar pénzveréséről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érmeiről. (Varia Archaeologica VII.) Budapest 1997, 260 (a kezelt ruhaujjból kinyúló királyi kézként értelmezi). Az érmét az Egbert/Dunstan-ordo hatalomátviteli rendjének összefüggésében értelmezi és a kezelt isteni kéznek tartja: Gerics József – Ladányi Erzsébet: A birodalmi szent lándzsája és Szent István lándzsája. In: Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. (METEM-könyvek 9.) Budapest 1995, 43–50; Gerics József: A magyarországi királykoronázás szertartásáról az 1050-es években. In: Uo. 121–132.

33 Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Dörny additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II., Fontes 11.) Budapest 1976, 211, 345. Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 108 és 787, valamint 178 és 797.

34 A szerémújlaki statútum a német nyelvű budai jogot tükrözi latinul: Statut grada Iloka iz godine 1525. Statutum civitatis Ilok anno MDXXV. Za tisak priredio, uvodom i indeksom popratio Rudolf Schmidt. (Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, vol. XII.) Zagreb 1938, 25.

35 A céhes élet Erdélyben. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kovách Géza és Binder Pál. (Téka) Bukarest 1981.

36 A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Constitutiones synodales ecclesiae Vespriensis anni MDXV. Közzéteszi / edidit Solymosi László. Budapest 1997, 80, 99, 101. L. pl. a szenteltvízhintő (= aspergillum) használatát uo. 99, továbbá Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae I., 255.

37 Engel Pál: A török-magyar küzdelmek legrégibb fejezete? (Egy magyar lovag levele Rodoszról 1361-ből). In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest 1993, 33–40, 38. Vö. Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 179, 797.

38 Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.)

39 Szovák Kornél: A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 2001, 35–47.

40 Érszegi Géza: Szent István pannonthalmi oklevele. (Oklevéltani-filológiai kommentár). In: Mons Sacer i. m. (24. j.) I., 47–89.

41 Sz(ovák) K(ornél): II. Béla király adománylevele az újjáépült templom felszentelésekor, 1137. In: Mons Sacer i. m. (24. j.) I., 273–274; S(olymosi) L(ászló): II. András oklevele a monostor építésének támogatásáról, 1223. In: Mons Sacer i. m. (24. j.) I., 274–275. Uő: II. András oklevele a monostor felszentelésekor tett ígéretéről, 1225. In: Mons Sacer i. m. (24. j.) I., 275.

42 Wehli Tünde: Az Admonti Biblia (Wien, ÖNB, Cod. s. n. 2701–2). (Művészettörténeti Füzetek 11.) Budapest 1977.

43 Jellemző, hogy az egyik zágrábi leltár a tiszta ezüstbe kötött könyvet a könyvlajstromtól külön, a kincsek (kelyhek, miseruhák) között sorolta fel: *Fejérpataky László*: A zágrábi káptalani könyvtár XV. századi könyvlajstroma. Magyar Könyvszemle 5. 1880, 363–368, 364. Fejérpataky felsorolja a hasonló jellegű, könyveket is tartalmazó korai templomleltárakat: 363 (1. jegyz.).

44 Solymosi László: Könyvhasználat a középkor végén. Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban. In: Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről. Kéziratok kódexek, zsinatok, középkori műfajok. Szerk. Erdő Péter. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III. Studia) Budapest 2002, 13–68, 16–19.

45 1421–1425: Monumenta historica episcopatus Zagradiensis. Vol. VI. Ad edendum praeparavit Andreas Lukinovic. (Croatica Christiana – Fontes 4., Monumenta Historica 2.) Zagreb 1994, 193–208. 1433: uo. 396–418.

46 Zsigmondkori Oklevéltár XII. Kiad. C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint. Budapest 2013, 189. Ezeket Jakab órkanonok, majd Miklós prépost állította össze.

47 Árpád-kori oklevelek. Főszerk.: Györffy György. (Chartae antiquissimae Hungariae) Budapest 1997, 119–122; *V(eszprémy) L(ászló)*: A pannonthalmi bencés apátság egyházi kincseit, könyveit, javait és népeit összeíró oklevél. In: Mons Sacer i. m. (24. j.) I., 118–120.

48 A Pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története III., 706–711; *Sz(ovák) K(ornél)*: A pannonthalmi templom fel-

szereléseinek összeírása, 1518. In: Mons Sacer i. m. (24. j.) I., 583–584.

49 Visitatio capituli E. M. Strigoniensis. Közli Kollányi Ferenc. Budapest 1901, 49.

50 A korábbi 1397. évi keltezéssel szemben újabban megalapozott kétely merült fel: C. Tóth Norbert: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész. A kánónoki testület és az egyetemjárás. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7.) Budapest 2015, 11. Esztergomból más vizitációs jegyzőkönyv is fennmaradt: C. Tóth Norbert: Az esztergom-szentistváni prépostság második vizitációja. Egyháztörténet Szemle 15. 2014, 3–23. Az ún. 1397. évi jegyzőkönyv a káptalani statútumokat is ismerteti, így nagyon közel áll jellegében az 1334. évi zágrábi és az ennek alapján összeállított 1374. évi váradi káptalani statútumokhoz.

51 Géza Érszegi: Zu Alltagsleben und Sachkultur ungarischer Benediktinerklöster des Spätmittelalters. In: Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters. Internationaler Kongress, Krems a. der Donau, 18.–21. 9. 1978. (Sitzungsberichte. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse Bd. 367.; Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs Bd. 3.) Wien 1980, 195–216; *É(rszegi) G(éza)*: Bencés monostorok vizitációja, 1508. In: Mons Sacer i. m. (24. j.) I., 582.

52 Amikor pl. II. András Turdos falut visszaadja az esztergomi egyháznak, megtudjuk, hogy eredetileg Imre adománya volt márványfejtés céljára (pro extrahendis marmoribus), ami alighanem kapcsolatban lehet az Esztergomban ekkoriban még folyó királyi építkezésekkel: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I–II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Budapest 1923–1943. II/2–4. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Budapest 1961–1987. (a továbbiakban: Reg. Arp.) 317. Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. I. Strigonii 1874, 216.

53 Reg. Arp. 383. *Gutheil Jenő*: Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523). (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 18.; Veszprémi okmánytár) Veszprém 2007, 35, 38. Az oklevélnek van egy 1217-re keltezett, gyanús változata is: Reg. Arp. 340., ennek többlete csak a „drága” kövek említése (pretiosas).

54 Urkundenbuch zur Geschichte der siebenbürger Sachsen, V. Hrsg. Gustav Gündisch. Köln 1975, 61. Hasonlóképpen részletes Zenta város kiváltságlevelében a város kerek pecsétjének pontos ismertetése: Magyar Történelmi Tár XII., 137.

55 Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XVIII. Collegit Tadija Smičklas, digessit Dujue Miočević-Rendić. Zagrabiae 1990, 334.

56 Supplementum ad Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae A–I. Pars prima et secunda. Composuit / készítette: Szovák Kornél. Akadémiai doktori értekezés. Budapest 2011, 46–62. (http://real-d.mtak.hu/393/4/dc_145_10_doktori_mu%5B1%5D.pdf)

57 Tóth László: Analecta Bonfiniana. Turul 47. 1929, 48–61, 57.

58 Baranyai Béla: Zsigmond király ú.n. Sárkány-rendje. (I. közl.) Századok 60. 1926, 561–591, 575. Zsigmondkori

Oklevéltár II/2. Kiad. Mályusz Elemér. Budapest 1958, 6471.

59 A birtokforgalom típusaira I. Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.), 788–789.

60 *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyi regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum*. The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The „Tripartitum”). Edited and translated by / critice recensuerunt et Anglice reddiderunt János M. Bak, Péter Banyó and / et Martyn Rady, with an introductory study by László Péter praefatuit (*sic!*). Idyllwild–Budapest 2005. (The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 5 / Decreta Regni Mediaevalis Hungariae V). A becsűjegyzékekre I. Bónis György: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Budapest 1972, 162–185. Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 115–117.

61 *Zsoltos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 36.) Budapest 2005, 79–81.

62 Magyarországi művészet 1300–1470, (9. j.) 87, 222, 230.

63 Magyarországi művészet 1300–1470, (9. j.) 119.

64 Magyar Történelmi Tár XII., 151–152.

65 Nevezetes id. Erzsébet királyné végrendelete 1380-ból, mely képeket (festményeket?) is felsorol: Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 93–94.

66 Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 139, 143, 791.

67 *Kubinyi András*: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. Soproni Szemle 53 (1999) 331–342.

68 *Szende Katalin*: A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban. (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája). Uo. 343–356. Uő.: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 32.) Budapest 2004, 129–231 (a főképp német nyelvű városi végrendeletekben előforduló hagyatéki tárgyak kategóriánkénti számbavétele).

69 *Solymosi László*: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In: Emlékkönyv Rác István 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen 1999, 203–225; *Solymosi László*: A helytörténet középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. Történelmi Szemle 19. 1976, 123–155, 133–136.

70 *Entz Géza*: Középkori végrendeletek művészeti vonatkozásai. Művészettörténeti Értesítő 2. 1953, 171–175; Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 115–119.

71 *Entz Géza*: Középkori végrendeletek művészeti vonatkozásai. Művészettörténeti Értesítő 2. 1953, 172; Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 160 (szász mód), 165.

72 Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 312–313.

73 Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 414; *Solymosi* i. m. (69. j.) 216.

74 Ebben a tekintetben mértékadó, amelyen szorgalommal Iványi Béla kiaknáztta egy-egy felvidéki város levéltárát különböző – könyv-, jog-, had-, és többek között művészettörténeti – szempontok szerint: Iványi Béla: Eperjes középkori festői. Muzeumi és Könyvtári Értesí-

tő 11. 1917, 88–116. Uő.: Eperjes középkori kőfaragói és szobrászai. Uo. 11. 1917, 236–252., 12. 1918, 22–36. Uő.: Eperjes város középkori építkezései és építései. Uo. 12. 1918, 112–127.

75 Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 224, 373.

76 *Szűcs Jenő*: A középkori építészet munkaszervezésének kérdéséhez. Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve 18. 1958, 313–363. Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 808–809.

77 *Károly Solyom*: Trois portraits du Moyen Age. Études Finno-Ougriennes 17. 1982–1983, 147–194.

78 A politikai-teológiai (Szent István Intelmei) és biblikus-liturgikus (Szent Gellért: Deliberatio) értekezéseket ebben az esetben figyelmen kívül hagytuk.

79 *Joseph Deér*: Aachen und die Herrschersitze der Arpaden. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 79. 1971, 1–56, 5–31. Hasonlóan gazdag leírást hoz a régi krónika 66. fejezete: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapest 1937–1938. I., 316.

80 *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum. I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, s.n. VII.) Budapest 1985, 184; *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum. II. Commentarii, 1–2. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, s.n. VIII–IX.) Budapest 1988, 2, 183–185.

81 *Scriptores rerum Hungaricarum* i. m. (79. j.) I., 470. *Johannes de Thurocz*, Textus 138. Mályusz a sírvereset fiktívnek tartja: *Johannes de Thurocz*, Commentarii 2, 497.

82 *Scriptores rerum Hungaricarum* i. m. (79. j.) I., 492–493. Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 311, 817.

83 „Dux Arpad conductis artificibus precepit facere egregias domos ducales,” *Scriptores rerum Hungaricarum* i. m. (79. j.) I., 88–89.

84 „Unum (*sc. tabernaculum*) habebat sic celebre et solemne, ut ex laminis aureis mirifice coniunctim solidatum, modo solvi et nunc reconiungi ad tendentium staret voluntatem. Columnae cuius ex auro laboratae habentes iunctiones, opera ductilia, in medio tamen vacuae, in iuncturis suis pretiosis lapidibus iungebantur mirabiliter fabricatae,” *Scriptores rerum Hungaricarum* i. m. (79. j.) I., 151.

85 *Wehli Tünde*: A Pray-kódex Deáki felszentelésének bejegyzésével. In: *Mons Sacer* i. m. (24. j.) I., 307–309.

86 *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* i. m. (52. j.) I., 107.

87 *Agenda Michaelis de Buda*. OSZK, Kézirattár, Cod. Lat. 69. Vö. *Bartonek Emma*: Codices Latini Medii Aevi. Budapest 1940. (Codices Manuscripti Latini I. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke XII.) 59–60. (69. sz.)

88 *Ernő Marosi*: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts. Budapest 1984. Anhang, Num. II.: Liturgische Ordo und Bau der Kathedrale von Esztergom, 207–216. Az esztergomi ordináriuskönyvnek időközben napvilágot látott a kritikai kiadása: *Ordinarius Strigoniensis impressum pluries Nurenbergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–*

1520 (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238). Recentius edidit Nicolaus Stephanus Földváry. Budapest 2009. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, s.n. XVII; Monumenta Ritualia Hungarica II.) Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 791.

89 *Pajorin Klára*: Keresztes hadjáratok és a humanizmus megjelenése Magyarországon. Irodalomtörténeti Közlemények 110. 2006, 3–14.

90 *Iohannes Vitéz de Zredna*: Opera quae supersunt. Edidit Iván Boronkai. Budapest 1980. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, s.n. III.) 50. Vö. Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 111, 788.

91 *Petrus Ransanus*: Epithoma rerum Hungararum id est annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus. Curam gerebat Petrus Kulcsár. Budapest 1977. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, n.s. II.) 40, 64.

92 *Balogh Jolán*: Művészet Mátyás király udvarában i. m. (13. j.) I., 453.

93 Naldi Naldii Florentini De laudibus augustae bibliothecae libri quatuor ad Mathiam Corvinum Pannoniae regem serenissimum. In: *Ábel Jenő*: Olaszországi íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei. (Irodalomtörténeti Emlékek II.) Budapest 1890, 259–296; *Balogh Jolán*: Művészet Mátyás király udvarában i. m. (13. j.) 63–65; *Karsay Orsolya*: A fenséges könyvtár dicsérete. Magyar Könyvszemle 107. 1991, 316–324; *Pajorin Klára*: Az eszményi humanista könyvtár. Angelo Camillo Decembrio könyvtárideálja és Mátyás király könyvtára. Magyar Könyvszemle 120. 2004, 1–13.

94 *Iani Pannonii Opera quae manserunt omnia*. Volumen II.: Elegiae. Fasciculus 1. Textus. Edidit, praefatus est et apparatu critico instruxit Iulius Mayer, similia addidit Ladislaus Török. Budapest 2014, 110–112; *Ritoók Szalay Ágnes*: Andrea Mantegna és Janus Pannonius. In: *Uő*:

Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. (Humanizmus és reformáció 33.) Budapest 2012, 70–92; Magyarországi művészet 1300–1470, i. m. (9. j.) 788.

95 Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Unter Mitarbeit von László Veszprémy hrsg. von Gabriel Silagi. Sigmaringen 1991. (Ungarns Geschichtsschreiber, Bd. 4.) 32 („omnia antiqua opera”), 108 („Arpad et omnes sui primates ... viderunt omnia palacia regalia, quedam destructa usque ad fundamentum, quedam non, et ammirabantur ultra modum omnia illa edificia lapidea et facti sunt leti ultra modum”).

96 *Simon de Kéza*: Gesta Hungarorum. Simon of Kéza: The Deeds of the Hungarians. Edited and translated by László Veszprémy and Frank Schaer. With a study by Jenő Szűcs. Budapest–New York 1999. (Central European Medieval Texts) 36–37 („prope stratam, ubi statua erecta est lapidea”, vö. 37, 4. jegyz.), 52 („fecerat ... Sicambriam suo nomine appellari”, vö. 35, 3. jegyz.)

97 *Ágnes Ritoók-Szalay*: Der Kult der römischen Epigraphik in Ungarn zur Zeit der Renaissance. In: Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance. Hrsg. von August Buck – Tibor Klaniczay – S. Katalin Németh. Budapest 1989, 65–75. *Uő*: Római feliratok gyűjtői Pannóniában. In: *Uő*: „Nympha super ripam Danubii.” Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. (Humanizmus és reformáció 28.) Budapest 2002, 75–86.

98 *Holl Béla*: A középkori magyar Jeruzsálem-járás és Pécsváradi Gábor utazásának néhány tanulsága. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Fügedi Erik. Budapest 1986, 269–294, 358–364. A szöveg kritikai kiadását elkészítette és tartalmi feldolgozásán munkálkodik Kondákor Szabolcs.

WRITTEN SOURCES ON HUNGARIAN MEDIEVAL ART HISTORY

The full English text of the study (with bibliography but without notes) is available from the following source: *The Art of Medieval Hungary* (ed. Xavier Barral i Altet, Pál Lővei, Vinni Lucherini, Imre Takács. Viella, Roma, 2018, pp. 41–62.) It summarizes Hungarian Medieval sources in general (I.), and lists text sources on Medieval art (II.A.1–2.) Then it systematizes and reviews text sources of Hungarian medieval art by type. It contains the following chapters: inscription on objects (II.B.); charters and government and administrative sources, documents of officialdom (II.C.); deeds of foundation, deeds of dedication and acts of donation (II.B.1.); church treasury inventories and visitations (II.B.2.); crowns, armorial bearings and seals (II.B.3.); valuations, dowries and wills (II.B.4.); inventories, account books and contracts (II.B.5.); narra-

tive sources and poetry: truth and fiction (II.C.); medieval narrative sources (II.C.1.); humanist sources (II.C.2.); art collection and appreciation (II.C.3.). Full source references can be found in notes.

SZOVÁK Kornél, MTA–ELTE–PPKE Ókortudományi Kutatócsoport / MTA–ELTE–PPKE Research Center for Ancient Studies szovak.kornel@gmail.com

Kulcsszavak: középkori Magyarország, művészet, írásos források, feliratok, számadáskönyvek, végrendeletek, leltárak, műgyűjtés / *Key words*: Medieval Hungary, art, written sources, wills, inscriptions, inventories, art collections